

A magyar és keletnémet mezőgazdaság átalakulásának összehasonlító vizsgálata

Czidor Éva

Debreceni Egyetem Agrártudományi Centrum,
Agrárgazdasági és Vidékfejlesztési Kar,
Vidékfejlesztési és Tájhasznosítási Tanszék, Debrecen
czidoreva@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÁS

A mezőgazdaság, ezen belül a szövetkezeti rendszer fejlődése, majd átalakulása sok közös vonást mutat Magyarország és a keletnémet tartományok között. Itt említhető meg többek között a kezdeti idegenkedés a szövetkezés gondolatától, a kényszerű kollektivizálás, illetve szovjet megszállási övezetként a Szovjetunió befolyásoló hatása. Mindkét országban hasonló problémák merültek fel a mezőgazdaságban, így az azok megoldására tett lépések is hasonlóak voltak. Hasonló társadalmi, gazdasági folyamatok, változások indultak meg a '80-as évek végén (1989/90), melyek jelentősen éreztették hatásukat a vizsgált területeken.

Kulcsszavak: szövetkezet, mezőgazdaság, átalakulás, fejlődés, kollektivizálás

SUMMARY

Agriculture, and within it, the development and later transformation of the cooperative system shows many similarities between Hungary and the Eastern German provinces. A few examples can be mentioned, such as the mistrust against the notion of cooperation, the forced development of the cooperatives and, as an occupied territory, the influence of the Soviet Union. Similar issues emerged in both countries' agriculture and the measures taken were also alike. Similar social, economic processes and changes were started at the end of the 1980s (1989/90) and these had a significant effect on the areas that serve as a basis for this study.

Keywords: cooperatives, agriculture, transformation, development, forced unification

BEVEZETÉS

1989-ben, az egykori NDK-ban bekövetkező politikai váltás és az azt követő újraegyesülés átmenet nélkül zajlott le, amely a keletnémet mezőgazdaságban egy átalakulási folyamatot indított el. A szovjet megszállási övezet részeként hazánknak a keletnémet tartományokéhoz hasonló problémákkal kellett szembenéznie, hazánkban is hasonló folyamatok vették kezdetüket az 1980-as évek végén, a bekövetkező társadalmi, gazdasági rendszerváltozás hatására. A magyar és keletnémet mezőgazdaság 1990-es években bekövetkező átalakulásában sok hasonlóságot találunk, melyek jelentős hatással voltak földtulajdoni és használati viszonyokra, a birtokméretre és az egyes üzemi formák, főként a szövetkezetek számának változására. Az egyik legfontosabb különbség azonban, hogy a keletnémet átalakulás elsődleges célja az volt, hogy a keleti

tartományok beilleszkedjenek a Szövetségi Köztársaság és az Európai Unió intézményrendszerébe.

A KELETNÉMET MEZŐGAZDASÁG FONTOSABB SZAKASZAI 1945 ÉS 1990 KÖZÖTT

1945 és 1990 között 5 fontosabb időszakra osztható fel a keletnémet mezőgazdaság, benne a szövetkezetek átalakulása. Az ebben az időszakban bekövetkezett változásokat Reichelt (1992), Eckart és Wollkopf (1994), Philipp (1997), Dressen (1973) és Kiss (2002) tanulmányai alapján mutatom be.

1945-1952: A földreform, a kis- és középparaszti birtokstruktúra kialakításának időszaka volt. Ebben az időszakban hajtották végre a háborús bűnösök teljes birtokának és a birtokok 100 ha feletti részének kártalanítás nélküli kisajátítását, és ún. Termőföld Alapot hoztak létre. A nagy- és középbirtokok kisajátításával azok szinte teljes egészében megszűntek létezni, és előtérbe kerültek a kis magánüzem intézmények, amellyel megkezdődött a mezőgazdasági kisüzemek megerősítése és felemelése. A keletnémet területeken az államosított 3,3 millió ha területből 2,2 millió ha került szétosztásra parasztok, mezőgazdasági bérmunkások és zsellérek között, amely 800 ezer birtok kialakulásához vezetett. 1949-től a fel nem osztott földeken állami gazdaságok létrehozása indult meg, melynek célja a mezőgazdasági termelés modernizálásának elterjesztése (mintaüzemek létrehozása), géppálmások kialakítása volt, melyek működése a kisajátított gépeken és területeken alapult.

1952-1960: a mezőgazdaság kollektivizálásának szakasza. A keletnémet tartományokban az 50 ha, később a 25 ha felett gazdálkodóknak kötelező beszolgáltatást vezettek be. Ebben az időszakban ment végbe a paraszti üzemek összevonása mezőgazdasági termelőszövetkezetekké (ezek a régi keletnémet tartományokban az LPG-k – „Landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften” – I; II; és III. típusai voltak, hasonlóan, mint hazánkban) egészen a teljes kollektivizálásig, 1960-ig.

A termelőszövetkezeti szervezés nem a földműves szövetkezetek keretében már kialakult termelési bázisokra támaszkodott, hanem kívülről, közvetlenül a párt és állami szervek akciójaként szerveződött. 1960 után az addig önkéntes szerveződést már politikai nyomás ösztönözte. Ennek eredményeképpen a kisbirtokok helyén a keletnémet

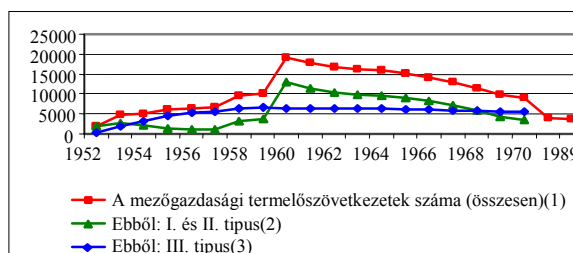
tartományokban 19.345 termelőszövetkezet alakult 945.020 taggal, melyek a mezőgazdasági terület közel 85%-án (5.384.400 ha) gazdálkodtak, átlagosan 245 hektáron. Ezeknek a szövetkezeteknek csaknem kétharmada az I. és II. típusba tartozott. A három típus közötti különbség a kollektivizálás mértékében volt, az I. típusban a termőföldet, a II. típusban a földet és az ígásállatokat, a III. típusban már az állatállományt is közösen használták, ahol az I. és II. típusúakhoz képest (156 ha) közel háromszor akkora mezőgazdasági területen gazdálkodtak. Ez a típus csak a hetvenes évek elejéig maradt fenn. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek mellett 669 állami gazdaság és 9.476 állami tulajdonú üzem működött. Összeségében 29.458 olyan üzem létezett, amely nem magántulajdonban volt, ezek közül elsősorban az állami gazdaságok rendelkeztek a legnagyobb mérettel, ami átlagosan 591,4 hektár volt. Ebben az időszakban szüntették meg csaknem teljes egészében a mezőgazdaságilag hasznosított területek magántulajdona feletti szabad rendelkezést, munkabrigádokat alakítottak ki, és meghatározott normák szerinti bérrendszert vezettek be.

1960-1968: ebben az időszakban történt a keletnémet tartományokban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek (LPG) megerősített mezőgazdasági nagyüzemekké történő átalakítása és kooperációk kialakítása. Nagy mezőgazdasági termelőszövetkezeteket hoztak létre vidéki, falusi keretek között (III. típus), így az összevonások hatására 1968-ig a mezőgazdasági termelőszövetkezetek száma lecsökkent 11.500-ra. Vertikális és horizontális együttműködési kapcsolatok alakultak az ágazatban és az élelmiszeriparral, agrárkémiai központokat hoztak létre, miközben egyre inkább erősödött a mezőgazdaság és az ipar összefonódása.

1968-1983: Ezt az időszakot a szakirodalom a mezőgazdaság iparosodásaként tartja számon, ekkor indult meg az iparszerű mezőgazdasági termelés. Iparszerű nagyüzemek alakultak, melyeknek legfőbb jellemzői között szerepelt a munkamegosztás, nagyüzemi gépek alkalmazása, illetve az alaptevékenységen kívüli tevékenységek. A keletnémet tartományokban üzemi szinten szétválasztották a növénytermesztést és az állattenyésztést, az így kialakított 1.200 speciális növénytermesztő üzem átlagosan 4.800 ha mezőgazdasági területen gazdálkodott, és átlagosan egy ilyen üzem 2-3 állattenyésztő üzemmellel kooperált. Speciális üzemeket hoztak létre bizonyos munkafolyamatok elvégzésére, együttműködési szervezetek és kombinátok alakultak. Ebben az időszakban több nagy szövetkezetet, agrokémiai központot és agrártechnikai központi üzemet egyesítettek.

1983-1989 között lelassult az iparosítás. A specializált nagyüzemek stabilizálódtak, további kooperációk jöttek létre, de időközben megjelentek az erőltetett iparosításból és a specializációból eredő problémák.

1. ábra: A mezőgazdasági termelőszövetkezetek számának változása 1952 és 1989 között

Forrás: saját számítás

Figure 1: Changes of the number of the agricultural cooperatives (1952-1989)

Number of agricultural cooperatives (total)(1), From that I. and II. type(2), From that III. type(3)

1945 és 1990 között tehát több olyan esemény történt, amely nagymértékben hatással volt a mezőgazdasági termelőszövetkezetek számának változására. A keletnémet termelőszövetkezetek számlélteti. Jól látható, hogy az 1960-as évek elején ugrásszerű növekedés történt a szövetkezetek számában, amely a kollektivizálással magyarázható, a későbbi szövetkezeti egyesítések hatásai is egyértelműen megmutatkoznak, amelyet az ábrán az 1960-1968-as időszak csökkenő tendenciája szemléltet.

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG 1945 ÉS 1990 KÖZÖTT

A magyar mezőgazdaságban bekövetkező fontosabb eseményeket és szakaszokat Szakács (1998) és Buday-Sántha (2001) alapján ismertetem.

1945: a földreform, a nagybirtok rendszer megszűnése. Magyarországon a földreform előtt a 20 kataszteri hold (továbbiakban: kh) alatti parasztbirtokok alkották a birtokok 93,9%-át, amelyek a termőföldnek 32%-ával rendelkeztek, ezzel szemben a 100 kh feletti birtokosok – melyek aránya csak 0,7% volt – tulajdonában volt a föld 48,1%-a, és 779 ezer szegényparaszt sem földdel, sem pedig bérlettel nem rendelkezett. A földreform során hazánk mezőgazdaságilag hasznosított területének 34,5%-a, 5,6 millió kh cserélt gazdát, melynek több mint 50%-a szántó volt. 642.342 fő igényjogosult átlagosan 5,1 kh földet kapott, a fennmaradó 2,3 millió kh – főként erdő, legelő és halastó – pedig osztatlan állami, községi és szövetkezeti tulajdonba ment át. A földosztással tehát életképtelen kisbirtokok tömege jött létre.

Az így kialakult birtokstruktúra tarthatatlan lett, egyik lehetőségként az eladósodott kisbirtokok újra felszámolása és a paraszti közép- és nagybirtokok kialakulása kínálkozott, a másik, hogy szövetkezetek szervezésével javítsák a kisgazdaságok esélyeit.

1947: a különböző szövetkezetek irányítását egységesítették hazánkban, és létrehozták a Magyar Országos Szövetkezeti Központot, majd 1948-ban közvetlen állami irányítás alá kerültek. Az 1950-es évek elején nagy fejlődés ment végbe a szövetkezeti mozgalomban, a szövetkezetek közül elsősorban a nyugati típusú fogyasztási, beszerző-, értékesítő-, tej-, hitel- és földműves szövetkezetek száma növekedett, ehhez az is hozzájárult, hogy 1945-ben FM-rendelet tette kötelezővé, hogy minden községben földműves szövetkezeteket hozzanak létre.

1948: Megjelenik az 14000/1948. sz. kormányrendelet a mezőgazdasági termelősövetkezetek (tsz) szervezéséről és működésük szabályozásáról. Kezdetben a mezőgazdaság hosszú és fokozatos átalakításával számoltak, melynek során a fejlesztés bázisát eleinte a földműves szövetkezetek, majd az egységes falusi szövetkezetek képezik, azonban ebben az álláspontban fordulat következett.

A megnövekedett politikai nyomás hatására hazánkban megindult a mezőgazdaság szocialista átszervezése, a kollektivizálás, amely 3 hullámban ment végbe (1948; 1955; 1959). Az első ötéves (1950-54) tervben célul tűzték ki, hogy vigyék végbe a kisparaszti gazdálkodásról a nagyüzemi gazdálkodásra való áttérést, és a szövetkezetek területi részesedése érje el a 60%-ot. A mezőgazdasági szövetkezetek száma nálunk is növekedésnek indult ebben az időszakban, a kollektivizálási hullám megduplázza a szövetkezetek számát. 1953-ban már 5.224 szövetkezet működött, míg korábban, 1949-ben számuk még csak 1.367 volt, a tagok száma 36 ezer főről 376 ezer főre növekedett, a szövetkezetet által használt szántóterület pedig 2,7%-ról 26%-ra nőtt, átlagos földterületük azonban kicsi volt, 621 kh. A szinte kizárólag kényszer hatására megalakult szövetkezetek azonban nem rendelkeztek a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges megfelelő eszközökkel és vezetéssel. Hazánkban a mezőgazdaság átszervezése után a mezőgazdasági terület 84%-án nagyüzemek gazdálkodtak. Az 1960-as évek elején 270 állami gazdaság volt jelen, átlagosan 3.700 ha földterülettel, míg 4.200 termelősövetkezet átlagosan 1.100 hektáron gazdálkodott.

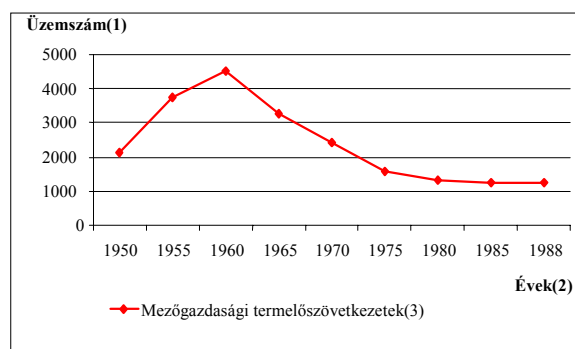
1960-1970: a nagyüzemi átszervezés és a nagyüzemi gazdálkodás megalapozása. Míg hazánkban a politikai vezetés célja 1957-1959 között a forradalom alatt felbomlott szövetkezetek újjászervezése volt, 1959-től megkezdődött a mezőgazdaság radikális átszervezése, amely az 1960-as évek elejére, a termőföld 95%-ának köztulajdonba kerülésével le is zárult. A szovjet modelltől való elszakadás a sikeres átszervezés egyik alapfeltétele volt. A mezőgazdaság irányításában a szakmai követelmények kerültek az előtérbe. A magyar mezőgazdaság fejlődésnek indult, a termelő típusú szövetkezet lett a meghatározó üzemforma. Számuk 1961-ben 4228 volt átlagosan 1.171 ha mg-i területtel.

A szövetkezetek 1960 után már elhagyták a kolhoz jegyeket, 1965-66-os gazdasági évtől kezdve már nem tervmutatók alapján működtek, termelési szerkezetüket maguk alakíthatták a közgazdasági szabályozóknak, illetve termelési adottságaiknak megfelelően, áttértek a nyereségérdekeltségű, piaci szemléletű gazdálkodásra. 1967-ben megszületett a közös szövetkezeti földtulajdon fogalma. 1967-ben a földtulajdon- és földhasználati törvény megalkotása lehetővé tette a termőföldszerzést tulajdonosként a termelősövetkezetek számára. A kívülálló és a kívülálló örökösök földje – később vitatott módon, olcsó áron – megváltással a szövetkezeti közös tulajdonba került.

1971-1985: a tevékenységek diverzifikálása, fejlődés és hozamnövekedés. 1980 után az állami gazdaságok száma már csak 132 volt átlagosan 7.600 hektárral, míg a termelősövetkezetek száma erősen lecsökkent, 1.338 termelősövetkezet átlagosan 4.000 hektáron gazdálkodott. A mezőgazdasági termelősövetkezetek számának változását 1950 és 1988 között a 2. ábra szemlélteti.

1986-1990: a mezőgazdaság stagnálása, vagyonfelélés, a helyzet az évtized végére válságossá vált. Ennek okai között említhetők többek között a merev birtokviszonyok, a nagyüzemi átszervezés túlteljesítése, a burkolt túlfoglalkoztatás.

2. ábra: A mezőgazdasági termelősövetkezetek számának változása hazánkban 1950 és 1988 között

Forrás: saját számítás

Figure 2: Changes of the number of agricultural cooperatives in Hungary between 1950 and 1988

Number of cooperatives(1), Years(2), Agricultural cooperatives(3)

A KELETNÉMET MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA 1990 UTÁN

A keletnémet mezőgazdaság átalakulásának nem voltak történelmi előzményei, a folyamat azonban nem csak az újraegyesüléshez vezethető vissza, bekövetkezéséhez számos más esemény is hozzájárult. A legfontosabbak között említhető a keletnémet tartományok átmeneti időszak nélküli belépése az Európai Unióba és annak gazdaságába (gazdasági-, szociális- és valutaunió kialakulása), az új tartományoknak strukturálisan alkalmazkodni kellett a nyugatnémet tartományok mezőgazdaságához a mezőgazdasági átalakulási

törvény alapján, amely által széleskörűen és ugrásszerűen megváltoztak a politikai, jogi és gazdasági keretfeltételek. Mindezek hatására társadalmi változások indultak, melyek okai többek között a megváltozott piacgazdasági feltételekhez való alkalmazkodás igénye, a privatizáció, a dekollektivizálás és az 1992-es a CAP reform volt. (Langer és Kelm, 2001; Jaster-Filler, 2003; Czidor, 2005; Hajós és Tillack, 2001). Az átalakulás jogi kereteit a következő fontosabb törvények, események határozták meg:

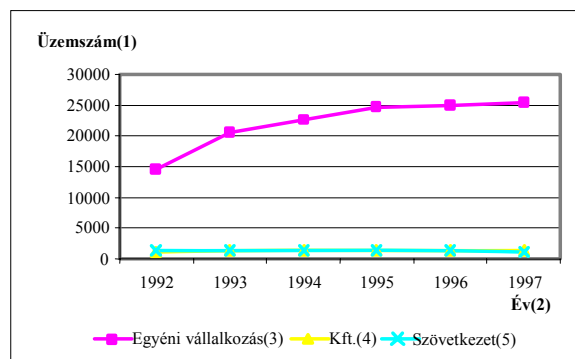
- 1989. november: az NSZK-NDK határ megnyitása;
- 1990. január: megengedik a termelőeszközök magántulajdonba vételét;
- 1990. március: az Állami Vagyongyűjtemény létrehozása (Treuhandanstalt);
- 1990. június: mezőgazdasági átalakulási törvény megalkotása, melyet később többször kiegészítettek;
- 1990. július: a gazdasági, valuta és szociálisunió kezdete, illetve törvény a piacszabályozásról;
- 1992. január: a megmaradt mezőgazdasági termelőszövetkezetek kényszerfeloszlata;
- 1994. szeptember: kárpótlási törvény.

Mindezek közül a legfontosabb a mezőgazdasági átalakulási törvény volt, melyet azzal a céllal hívtak életre, hogy sokrétű agrárstruktúrát alakítsanak ki, magántulajdonon alapuló, teljesítményorientált és versenyképes mezőgazdasági üzemeket hozzanak létre a különböző gazdasági és jogi formák egyenlő esélyeinek biztosításával, és leépítsék a keletnémet tartományok mezőgazdasági koncentrációját.

Németország mezőgazdaságát tekintve az átalakulás előtt jelentős különbségek voltak a nyugati és keleti tartományok üzemméretei között, míg keleten a nagyüzemi birtokstruktúra dominált, addig nyugaton a kisüzemek jelentősége volt nagyobb. A keletnémet területeken 1989-ben 6,2 millió hektáron folytattak mezőgazdasági termelést, melyből közel 5 millió hektáron 4.530 termelőszövetkezet gazdálkodott átlagosan 1.120 hektáron és 580 állami gazdaság 500 ezer hektáron, átlagosan 800 hektáros területen. Az egyik legfontosabb kérdése az agrárátalakulásnak az volt, és erről nagy viták folytak a kelet- és nyugatnémet agrárszakemberek között, hogy milyen típusú és méretű üzemek lesznek leginkább versenyképesek – hiszen a legtöbb nyugatnémet közgazdász nem jósolt kedvező jövőbeli kilátásokat a szövetkezeteknek. Kérdéses volt, hogy mekkora legyen az optimális üzemméret, és milyen sorsuk lesz a keleti tartományok nagyüzemeinek? Tudnak-e alkalmazkodni és versenyképesek lesznek, vagy összeomlanak? A kormány ajánlása az üzemméretre vonatkozóan nem volt következetes, kezdetekben a keleti tartományok számára a családi gazdasági struktúrát irányozták elő követendő célként, majd ez később megváltozott. Az agrárpolitikai átalakulás ezen a téren 1994 után kezdődött, ekkor kezdték el elismerni a kelet-német mezőgazdaság nagyüzemeinek versenyképességét és létjogosultságát (Czidor, 2005; Darabos et al., 1997; Kiss, 2002; Kissné, 1998).

Az 1990 után megváltozott feltételek tehát a keletnémet tartományok mezőgazdaságának strukturális átalakulását indították el. A mezőgazdasági üzemek száma 1990-ben 5.000 volt, amely 1997-re 31 ezerre növekedett, azonban a növekedés mértéke 1993-tól csökkent. A mezőgazdasági üzemek számában bekövetkező változásokat a 3. ábra szemlélteti.

3. ábra: A mezőgazdasági üzemek számának változása 1992 és 1997 között

Forrás: saját számítás

Figure 3: Changes of the number of agricultural enterprises in Eastern German provinces between 1992 and 1997
Number of cooperatives(1), Year(2), Private enterprise(3), Ltd(4), Cooperative(5)

A piacgazdaság átalakulásával az új szövetségi tartományokban minden mezőgazdasági termelőszövetkezet (LPG) átalakult egy új jogi formává a mezőgazdasági átalakulási törvény alapján (1991). Az átalakulás és a választás a jogi formák között a jogi és gazdasági következmények alapvető ismerete nélkül ment végbe. 1990 és 1991-ben a termelőszövetkezetek tagjai és a foglalkoztatottak többsége döntött arról, hogy a jövőben szövetkezeti (Agrargenossenschaft) vagy más vállalkozási formában akarnak-e gazdálkodni. A korábbi 4.530 szövetkezet mintegy kétharmada 1992-ben már más jogi formában gazdálkodott, a fennmaradó szövetkezetek pedig jogutód hiányában megszűntek, felszámolták őket, így a termőföldnek több mint felén ekkor már nem szövetkezeti, hanem magángazdálkodás folyt. Az egykori NDK szövetkezetek átalakulása 1994-re fejeződött be. Az átalakult szövetkezetek közül 3.200 bejegyzett szövetkezetté vagy kft-vé alakult, 24.600 egyéni gazdaság és 2.300 olyan kisebb gazdaság jött létre a többi átalakult szövetkezetből, amely 2-4 fő együttműködésén alapult. A korábban elkülönülten működő növénytermesztési és állattenyésztési üzemek egyesültek, csökkent az állatállomány, a foglalkoztatottak száma és az üzemi méret is (Hajós és Tillack, 1996).

Az üzemi méreteket tekintve átlagosan 178 ha mezőgazdasági területtel a keletnémet üzemek ebben az időszakban lényegesen nagyobbak voltak, mint a nyugatnémet tartományok üzemei (24 ha). A keletnémet tartományokban a mezőgazdasági terület

93%-án 100 ha feletti üzemek gazdálkodtak, azonban a nyugatnémet tartományokban csak a mezőgazdasági terület 18%-át művelték ilyen mérettel rendelkező üzemek. A mezőgazdasági szövetkezetek 1997-ben átlagosan 1.431 ha birtoknagysággal rendelkeztek, ez tízszer nagyobb terület volt, mint amit egy főfoglalkozású egyéni vállalkozó megművelt. A keletnémet mezőgazdasági struktúra alakulása nemcsak a termelőszövetkezetek átalakulására vezethető vissza, hanem a korábban állami tulajdonban lévő javak privatizációjára is.

Az újraegyesülés után a nyugatnémet szövetkezeti rendszer sajátosságait a keletnémet tartományokra is kiterjesztették. A szövetkezetek száma azonban egyre csökkent, ami a már meglévő szövetkezetek egyesülésére vezethető vissza. Ezt a csökkenést a keletnémet tartományok különböző, a nyugatnémet szövetkezetek segítségével alapított új szövetkezetei sem tudták már kiegyenlíteni, akik a Raiffeisen szervezet új tagjaként az egykori termelőszövetkezetekből jöttek létre. A keletnémet tartományok egyik jelentős gazdasági tényezőjét képezték, túlnyomórészt bérelt területen gazdálkodtak, és az elszórtan elhelyezkedő földeket összekapcsolták a kedvező, költségkímélő nagyüzemi szervezettel. Ezeknek a szövetkezeteknek az egyébként is lassan javuló üzemi eredményeit sokáig sújtotta a régi adósságok problémája és a vagyonnevesítés többször megváltoztatott joggyakorlata.

A RENDSZERVÁLTOZÁS SZÖVETKEZETEKET ÉRINTŐ HATÁSAI HAZÁNKBAN

A rendszerváltozás, az 1990-es évek elején bekövetkező társadalmi-gazdasági átalakulás a magyar tulajdon- és jogrendszer teljes átforgatását hozta magával. A mezőgazdaságot leginkább érintő, átalakulását leginkább befolyásoló törvények között az 1991. évi XXV. törvény a kárpótlásról, az 1992. évi I. és II. (átmeneti) szövetkezeti törvények, a földkiadásról szóló 1993. évi II. törvény és a mezőgazdasági földhasznosításról szóló 1994. évi LV. törvényeket említhetjük. Ezen törvények célja elsősorban az volt, hogy a mezőgazdasági nagyüzemeket minél előbb családi magángazdaságok váltsák fel.

Az 1992-ben született két szövetkezeti törvény alapvető változásokat indított el a szövetkezetek életében. Az átmeneti törvény megalkotásának célja az volt, hogy rendezze a tagok és a szövetkezetek közötti vagyoni viszonyokat. A törvényalkotók azt látták jó megoldásnak, ha a kényszerű szövetkezéseket feloszlatták, vagy legalábbis lehetővé teszik a szövetkezeti tagoknak, hogy a bevitt vagyonuk és a felhalmozott vagyomból rájuk jutó rész kiadása mellett kiváljanak, és önálló gazdálkodást kezdjenek. Ezt a cél szolgálta az üzletrészek nevesítése is, a bevitt földek és más vagyoni eszközök kárpótlás során történő visszajuttatása, a szövetkezeti tulajdonban lévő földek egy részének szétosztása a tagok között. A törvény három szövetkezeti ágazati formában – mezőgazdasági,

fogyasztási, ipari – tette kötelezővé a vagyonnevesítést, üzletrészek képzését, amellyel megszűnési és átalakulási hullámot indított el, emellett jogutódlás nélkül is létrejöttek új szövetkezetek. Vitathatatlanul egyfajta politikai jellege is volt az átalakulási törvénynek azért, hogy az elmúlt rendszer erőszakos termelőszövetkezesítési hullámát ellensúlyozza (Polgár, 1999; Karalyos, 1992a). A vagyonnevesítés során összességében mintegy 260 milliárd Ft értékű vagyont nevesítettek, melyből 13 milliárd részjegy formájában került nevesítésre 562 ezer szövetkezeti tag részére. Üzletrész formában pedig 247 milliárd forintnak megfelelő vagyont került nevesítésre 1,1 millió aktív és nyugdíjas tag, illetve a volt tag és örökösei között (Laczó, 1994).

A kiválásokat követően a szövetkezeteknek lehetőségük volt rá, hogy a megmaradó vagyonnal új típusú szövetkezetként, alapszabályukat az új törvényhez igazítva működjenek tovább. A szövetkezeti törvény ezzel nagy lépést tett, hogy eltávolodjon a kolhoz-típusú szövetkezettől, ezen kívül lehetővé tette a szövetkezetek számára a gazdasági társasággá történő átalakulást. Az 1992. évi II. törvényben megfogalmazott rendelkezéseket az 1.441 mezőgazdasági termelőszövetkezet 88%-a, 1.273 szövetkezet hajtotta végre 1993. január 1-ig. Az egyéni és csoportos kiválás az aktív tagok 10-15%-át, 25-44 ezer főt, és 39-52 milliárd Ft értékű vagyont érinthetett. Az aktív tagok 4-6%-a, országosan 10-18 ezer fő élt csoportos kiválás lehetőségével. Egyéni kiválás, a tapasztalatok szerint, a szövetkezet túlnyomó többségét eltérő mértékben érintette. Az egyéni és csoportos kiválások mértéke sokatmondó, rávilágít az új vállalkozások indításának gondjaira, az ismeretek hiányára és a kiválási szándékkal kapcsolatos ellenérdekeket is megmutatja (Becz, 1994). A törvények hatását tekintve nem valósultak meg a kormányzati elképzelések, miszerint a szövetkezetekbe kényszerített emberek a kiválás lehetőségével a családi gazdálkodást, a magángazdálkodást választják majd. Az átalakulás alapvető célja az volt, hogy a privatizált szövetkezeti vagyont nagyobb hatékonysággal működjön, és ezáltal versenyképes piaci szervezetek jöjjenek létre. A legnagyobb gondot az jelentette a kiválás során, hogy a nagyüzemi vagyontárgyak nem konvertálhatók át kisvállalkozási eszközökké. A szövetkezetekből kivihető vagyont érték a gazdálkodás minimális feltételeihez sem elegendő. A mezőgazdasági vállalkozások jövedelemtermelő képessége alacsony, a kockázat azonban magas. Az egyéni kiválók célja többnyire nem az önálló gazdálkodás volt, hanem a kivitt vagyont mielőbbi pénzzé tétele (Simon, 1999). A mezőgazdasági termelés feltételrendszere, ár- és jövedelemviszonyai ebben az időszakban nem voltak kedvezőek, az átalakulás csak kevés ember számára biztosított szabad utat a vállalkozás, a gazdagodás felé. A többség csak szerény megélhetésre számíthatott, és termelő életmódjának kereteit továbbra is a szövetkezetben látta biztosítottnak (Karalyos, 1992b).

A szövetkezetek típusát vizsgálva jelentős részük az átalakulást követően termelő típusú maradt, de elnevezésükben helyet kapott a szolgáltatás és a kereskedelem is. Az átalakulást követően vizsgált gazdaságok 96,4%-ában élénk üzletrész forgalom indult meg, amelyre jóval a névérték alatti árfolyamon történő értékesítés volt a jellemző. Az a tény, hogy a szövetkezeti vagyonnak külső tulajdonosai lettek, eltérést jelentett a klasszikus szövetkezeti elvektől. Az ellentmondások kiéleződtek a tulajdonosi szerkezetben, különbözőek voltak a külső tulajdonosok, nyugdíjasok és a dolgozó tagok érdekei. A szövetkezetek átalakulását követően formálódó piacgazdaság hatására az egyre erősödő versenyhelyzet, valamint a meglehetősen ellentmondásos tulajdon- és érdekvizonyok tehát azt eredményezték, hogy a szövetkezeti gazdálkodás jellege megváltozott. A szövetkezetek gazdálkodását elsősorban a fennmaradás, a működőképesség, a munkahelyek megőrzése, az egymásnak feszülő érdekek kiegyensúlyozása érdekében tett erőfeszítések jellemezték, amelyek a szövetkezetnél hagyott vagyon egyben tartására, a tevékenységi kör lehetséges bővítésére irányultak. A termelési szerkezet és a belső szervezeti rendszer korszerűsítésének nem kedveztek az átalakulás utáni évek (Tóth és Varga, 1998; Karalyos, 1995; Kiss és Szabó, 2001; Tóth, 2000).

A korábban említett törvények és azok hatására bekövetkező tulajdonváltás elsősorban az üzemi struktúra gyors átalakulásában mutatkozott meg. 2002-ben a működő vállalkozások 66%-a egyéni vállalkozás. Ha a társas vállalkozásokat tekintjük, elmondható, hogy míg 1990-ben az összes vállalkozásnak csupán csak 16%-át adták, addig 2002-ben már ez a szám a vállalkozásoknak közel egyharmadát teszi ki, amelyek között a korlátolt felelősségű társaság a legelterjedtebb forma, az összes társas vállalkozás 44%-át adja. 1990-től 1995-ig mindegyik szervezeti forma száma erősen növekvő tendenciát mutatott, onnantól kezdődően kisebb mértékű a változás, de nem beszélhetünk stabil üzemstruktúráról. A szövetkezetek esetében a növekedés csak 1997-ig tartott, azóta számuk csökkenésről tanúskodik. 2002-ben számuk 1.654 volt, de a csökkenés tovább folytatódott, számuk 2003. év szeptemberében már csak 1.556, ennek oka a szövetkezetek megszűnésével, illetve gazdasági társasággá történő átalakulásával (a 2000. évi CXLI. törvény alapján) magyarázható.

ÖSSZEFOGLALÓ GONDOLATOK

Elmondhatjuk, hogy mind a keletnémet tartományokban, mind pedig hazánkban hasonló folyamatok játszódtak le a mezőgazdaságban 1945 és 1990 között. A mezőgazdaság 1990 előtti szabályozását a politikai vezetés mindkét országban több szakaszban hajtotta végre. Az agrárviszonyok átalakulásában nagy szerepet játszott a nemzetközi

viszonyok alakulása is, hiszen a szovjet megszállási övezet részeként mindkét területen át kellett venni a szovjet rendszer elemeit, függetlenül a fejlődési különbségektől vagy az eltérő adottságoktól.

A földreform háttérében mindkét országban a mezőgazdaság kollektivizálásának célja állt. A kollektivizálás 1960-ig mindkét országban befejeződött, mellyel a termelőszövetkezetek a mezőgazdaság uralkodó üzemi formájává váltak. A szövetkezetek szerveződéséből teljes mértékben hiányzott az önkéntesség elve, és működésüket teljes mértékben az állam irányította. A kollektivizálás után mindkét ország mezőgazdaságában konszolidációs időszak következett, melynek célja az agrártermelés iparosítása volt. Az iparosított agrártermelést találták a legjobb eszköznek a racionalizálás és a hatékonyság elérésére. Az NDK-ban ez a növénytermesztő és állattenyésztő üzemek szétválasztásához vezetett, melyek a gyakorlatban jelentős problémákat vetettek fel. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek funkciói ebben az időszakban a termelői funkción túl más funkciókkal is kiegészültek, ezek között említhető például az infrastruktúra fenntartása, szociális feladatok, részvétel lakó- és gazdasági épületek építésében.

Az 1990-es politikai váltás előtt mindkét országban a szövetkezeti, kisebb részben az állami nagyüzemek voltak uralkodóak, tehát a nagyüzemek dominanciája volt uralkodó a mezőgazdaság üzemi struktúrájában. Ezek az üzemek állami támogatással, általánosságban intenzíven, magas jövedelmekkel gazdálkodtak. A gépesítettség magas fokának ellenére a munkaerő-állomány viszonylag magas volt. A tervutasításos rendszer alapvetően erősen lehatárolta a szövetkezetek mozgásterét és döntési területét. A szövetkezetek tagjai bevitték a földet a szövetkezetbe, azt az állami földalap bocsátotta rendelkezésükre. A belépéssel a tagok nem veszítették el a földtulajdonukat, de tulajdonjogukat nem gyakorolhatták, a földet gazdálkodásra a szövetkezet rendelkezésére bocsátották.

Mind a keletnémet tartományokban, mind pedig Magyarországon az 1990-es évek elején az agrárpolitika legfontosabb feladata a szocialista agrárállapotok átalakítása lett. Ez az állami tulajdonú üzemek privatizálásán túl kiterjedt egészen a termelőszövetkezetek magánjogi vállalati formákká, gazdasági társaságokká történő átalakításáig. Mind a keletnémet tartományokban, mind hazánkban a termelőszövetkezeti tagok a bevitt földtulajdonuk feletti rendelkezési jogot bár csak formálisan, de megtartották.

A termelőszövetkezeti forma mindkét országban egy rövidebb átmeneti, átalakulási idő után továbbra is fennmaradt, a tagok ragaszkodtak ehhez az üzemi formához, de új, bejegyzett szövetkezetekké, vagy más gazdasági társaságokká alakultak, melynek alapja a keletnémet tartományokban a mezőgazdasági átalakulási törvény, hazánkban pedig az új szövetkezeti törvény volt (1992).

IRODALOM

- Becz M. (1994): A szövetkezeti átalakulás. *Gazdálkodás*, XXXVIII. 1. 17-22.
- Buday-Sántha A. (2001): Agrárpolitika – vidékpolitika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs. 452.
- Czidor É. (2005): A keletnémet mezőgazdaság átalakulásának vizsgálata a földhasználat és a földhasználat és a birtokméret szempontjából. *AVA 2. Agrárgazdaság, Vidékfejlesztés és Agrárinformatika nemzetközi konferencia, Debrecen, 2005. április 7-8.*
- Darabos É.-Maier P.-Pfauf E. (1997): Hasonlóságok és eltérések a magyar és a keletnémet mezőgazdaság fejlődésében, kiemelve az átalakulási folyamat főbb jellemzőit. *Debreceni Agrártudományi Egyetem Tudományos Közleményei, XXXIII: Debrecen, 293-300.*
- Dressen, K. (1973): Die Bedeutung der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften für die DDR. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen, 463.
- Eckart, K.-Wollkopf, H.F. (1994): Landwirtschaft in Deutschland – Veränderungen der regionalen Agrarstruktur in Deutschland zwischen 1960 und 1992. Institut für Länderkunde Leipzig
- Hajós L.-Tillack P. (1996): A volt NDK mezőgazdaságának strukturális átalakulása. *Gazdálkodás*, XL. 4. 18-27.
- Hajós L.-Tillack P. (2001): A németországi keleti tartományok mezőgazdasági vállalkozásainak fejlődési tendenciái. *Gazdálkodás*, XLV. 4. 25-32.
- Jaster, K.-Filler, G. (2003): Umgestaltung der Landwirtschaft in Ostdeutschland. *Wirtschafts- und Sozialwissenschaftliche Fachgebiete der Landwirtschaftlich-Gärnerischen Fakultät der Humboldt Universität zu Berlin*. 43.
- Karalyos Zs. (1992a): Búcsú a gondoskodó szövetkezeti modelltől. *Gazdálkodás*, XXXVI. 8. 61-62.
- Karalyos Zs. (1992b): Megélni az átalakult szövetkezetben. *Gazdálkodás*, XXXVI. 11. 62-66.
- Karalyos Zs. (1995): A mezőgazdasági szövetkezetek átalakulásának tapasztalatai. *Gazdálkodás*, XXXIX. 2. 72-74.
- Kiss A.-Szabó G.G. (2001): Alapvető érdekellentétek az átalakult mezőgazdasági szövetkezetek tulajdonosi csoportjai között. *XLII. Georgikon Napok; Keszthely, 2001. szeptember 20-21. „Vidékfejlesztés – Környezetgazdálkodás – Mezőgazdaság” című tudományos konferencia kiadványa I. 46-51.*
- Kiss R. (2002): Kelet-Németország agrárátalakulása. Doktori disszertáció, Corvinus Egyetem. 126.
- Kissné Bársony E. (1998): A keletnémet mezőgazdaság átalakulásának főbb tapasztalatai. *Agrárgazdasági tanulmányok*, 4. szám.
- Laczó F. (1994): A tulajdonszerkezet változása a mezőgazdaságban. *Gazdálkodás*, XXXVIII. 3. 1-12.
- Langer, T.-Kelm, S. (2001): Transformation der Landwirtschaft in Ostdeutschland. Humboldt Universität zu Berlin
- Philipp, H.J. (1997): Abfolge und Bewertung von Agrarlandschaftswandlungen in Ostdeutschland seit 1945. *Berichte über Landwirtschaft*. 75. 89-122.
- Polgár Z. (1999): Szövetkezetek az ezredfordulón. *Szövetkezés*, XX. 2. 110-120.
- Reichelt, H. (1992): Die Landwirtschaft in der ehemaligen DDR – Probleme, Erkenntnisse, Entwicklungen –, *Berichte über Landwirtschaft*. 70. 117-136.
- Simon S. (1999): A szövetkezeti törekvések múltja és jelene <http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/9901/m990120.htm>
- Szakács S. (1998): A földreformtól a kollektivizálásig 1945-1956. In.: *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig*, Napvilág Kiadó. Budapest, 287-343.
- Tóth E. (2000): Az átalakult mezőgazdasági szövetkezetek gazdálkodásának főbb jellemzői 1995 és 1999 között. http://www.akii.hu/KUTATAS/INTEZETI_KIADVANYOK/Magyar/AKII_TANULMANYOSSZEFOGLALOK/2000_11_Toht_Erzsebet.htm
- Tóth E.-Varga Gy. (1998): A mezőgazdasági szövetkezetek jövője. *Gazdálkodás*, XLII. 1. 15-22.
- Jelentés az agrárgazdaság 2002. évi helyzetéről. <http://www.fvm.hu/2003.október>